

УДК 94(477.73)«1919»

DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189549

Л. Л. Левченко

ORCID 0000-0001-9097-7373

*Державний архів Миколаївської області,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили*

L. L. Levchenko

*The State Archives of Mykolayiv Region
Petro Mohyla Black Sea University*

УКРАЇНСЬКА КАМПАНІЯ ГРЕЦЬКОЇ АРМІЇ 1919 Р.: ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШУ ДОЛЮ УКРАЇНСЬКИХ ГРЕКІВ (НА ПРИКЛАДІ МИКОЛАЄВА Й МИКОЛАЇВЩИНИ)

*Ukrainian Campaign of Greek Army in 1919:
Its Influence on the Future of Ukrainian Greeks
(The Case of Mykolayiv and Nearby Region)*

Зважаючи на актуальність дослідження проблем Української революції (1917–1921 рр.) і 100-річчя Українського походу грецької армії (1919 р.), автор поставила за мету проаналізувати події, пов'язані з перебуванням грецького військового контингенту в Миколаєві та на Миколаївщині 1919 р., з'ясувати наслідки Українського походу грецької армії для українських греків (на прикладі греків Миколаєва). Події в Миколаєві, Снігурівці, Веселиновому розглядаються в контексті розвитку подій на Півдні України (Березівка, Херсон, Одеса, Севастополь і Крим) під час інтервенції Антанти за доби Директорії (1919 р.) та в період сталінських репресій (1937 р.), а також з урахуванням загальносвітового контексту (боротьби Антанти проти більшовиків, понтіїців за самовизначення, грецько-турецьких відносин). Розглянуто причини, що спонукали Грецію направити військо до України, та наслідки цього походу для Греції й понтіїських греків.

Ключові слова: Українська революція, Миколаїв, Херсон, Одеса, Директорія, Антанта, греки України, Український похід грецької армії, 1919 р.

Taking into account the importance of studying the Ukrainian Revolution (1917–1921) and the centenary of the Ukrainian campaign of the Greek Army (1919), the author analyzed the presence of the Greek military contingent in Mykolayiv region in 1919. The consequences of the Ukrainian campaign of the Greek Army for the Ukrainian Greeks is tackled on the example of the Greeks of Mykolayiv. Events in Mykolayiv, Snigurivka, Veselinovo followed the scenario that unfolded in the southern part of Ukraine (Berezivka, Kherson, Odesa, Sevastopol, and Crimea) during of the intervention of the Entente at the time of the Directo-

ry (1919) and the Stalinist repressions (1937). The case is placed in a complex global context of the struggle of the Entente against Bolshevism, the Pontian movement for self-determination, Greek-Turkish relations. The article also investigates reasons for the Greek government to send the troops to Ukraine and the consequences of this campaign for Greece and the Pontic Greeks.

The analysis showed that Greece sent the troops to Ukraine not to fight against the Bolsheviks and support the Directory. It pursued its own goals. The Greek government tried to attract support from France at the Paris Peace Conference to resolve territorial issues and save the persecuted Greeks in the Ottoman Empire. Nevertheless, the Greek soldiers bravely fought against the Bolsheviks in the South of Ukraine. The Entente, the Directorate, and the Volunteer Army failed to create a common front against the Bolsheviks who directed against the Entente not only a regular army but also guerrilla attacks and agitation. The local Greek population supported the Greek troops in Mykolayiv. It supplied the military with food and served as interpreters. In this way, the Mykolayiv Greeks fought against the Bolsheviks. This fact served a ground for Stalinist repressions of 1937. The NKVD sentenced to death and executed all Greeks in the Mykolayiv area, whose personal involvement in the Ukrainian campaign of the Greek Army in 1919 found proof. A similar fate awaited Kherson, Odesa, and Crimean Greeks in 1937.

Keywords: Ukrainian Revolution, Mykolayiv, Kherson, Odessa, Directory, Entente, Greeks of Ukraine, Ukrainian campaign of the Greek Army, 1919.

Представники різних націй, зокрема греки, наприкінці XVIII ст. обрали Південь України за нову батьківщину. В Миколаєві, започаткованому як суднобудівна верф 1789 р., переселенці з Греції заснували колонію, а згодом збудували в центрі міста Грецьку церкву. У XIX — на початку XX ст. грецька колонія складалася з греків, які перейшли до підданства Російської імперії, та греків — підданих Королівства Греція, Османської імперії й інших держав. У першій половині XIX ст., коли уряд Російської імперії розглядав Миколаїв виключно як військово-морську фортецю, миколаївські греки служили в Чорноморському флоті та закладах морського відомства. Після поразки в Кримській війні (1853–1856 рр.) Російська імперія вдалася до глобальних реформ. Їх складовою стало відкриття 1862 р. у Миколаєві міжнародного торгового порту. З того часу й до сьогодні експортно-імпортна торгівля підносить Миколаїв на один рівень з найзначнішими містами-портами світу. В цьому значна заслуга миколаївських греків, котрі зробили суттєвий внесок у розвиток експорту зернових. 30 квітня 1909 р. заможні греки Миколаєва об'єдналися в Еллінське благодійне товариство¹. Греками за походженням були Головні командири Чорноморського

¹ Державний архів Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1271. Арк. 301.

флоту та портів і військові губернатори Миколаєва, адмірала М. А. Аркас і М. П. Манганарі, яких містяни вшанували званням «почесний громадянин міста». Значущий внесок в історичну науку та українську культуру зробили історик З. А. Аркас і засновник товариства «Просвіта» в Миколаєві, автор «Історії України-Русі» М. М. Аркас.

Експортно-імпортна торгівля та інші міжнародні контакти потребували відкриття в Миколаєві дипломатичних представництв іноземних держав. На посаду грецького віце-консула 1876 р. було призначено Георгія Зігомаласа (визнаний консулом 1891 р.¹), котрий представляв Королівство Греція в місті понад 25 років. 1902 р. грецьким віце-консулом став його брат Іван Зігомалас². Містяни шанували його як дипломата й громадського діяча. До того ж він, як і його брат, уже вважався уродженцем Півдня України, позаяк брати народилися в Одесі, а їхній батько Пантелеймон Зігомалас 1864 р. заснував у Миколаєві власний бізнес, відкривши контору з експорту зернових. Родина Зігомаласів, як і більшість миколаївських греків, не переривала зв'язків із Грецією. Відомо, що Георгій закінчив в Афінах гімназію та університет. Іван завжди тримав руку на пульсі подій у Греції. 25 березня 1907 р. греки Миколаєва урочисто відзначили День незалежності Греції, запросивши на свято можновладців міста й консулів різних держав. 23 квітня 1909 р. І. Зігомалас від імені грецької колонії привітав короля Греції Георга I, а у квітні 1912 р. направив вітальну телеграму Прем'єр-міністру Греції Елефтеріюсу Венізелосу з приводу перемоги того на парламентських виборах. Наприкінці січня 1917 р., не погодившись із політикою уряду Греції, І. Зігомалас склав консульські повноваження³, але невдовзі знову став до дипломатичної роботи. Він захищав підданих Греції у Миколаєві й на початку 1919 р., як стверджує Л. Вовчук, І. Зігомалас виїхав до Греції наприкінці лютого 1919 р. (Вовчук, Л. 2017, с. 200–202).

До початку 1919 р. Миколаїв і регіон навколо нього пережили кілька змін влади й на кінець лютого в місті її поділяли міська дума, комісар Директорії С. П. Юріцин, німецьке командування, представники Антанти й більшовизована Рада робітничих і військових депутатів. З цього приводу М. С. Маргулієс писав: «У Миколаєві тепер п'ять влад» (Маргулієс, М. С. 1923, с. 243). Населення виживало на межі жебрацтва, в атмосфері страху. Ситуація ускладнювалася загрозою вторгнення денікінських і більшовицьких військ. На підходах до Миколаєва стояли загони отамана Н. Григор'єва, який у грудні 1918 р. ввійшов до міста від імені Директорії, а в лютому 1919 р. уже бився в лавах Червоної армії. Хаосу в місті додавали військові різних країн,

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 12684. Арк. 1.

² Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 1; Ф. 230. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 15.

³ Отказ Зігомала, греческого вице-консула в Николаеве // Науково-довідкова бібліотека Державного архіву Миколаївської області (НДБ держархіву Миколаївської обл.). Трудовая газета. 20 января 1917 г. № 2327.

котрі в I Світову війну воювали по різні боки. Німецькі вояки ще не встигли покинути Миколаїв, як місто вже заповнили англійці та французи. В складі сил Антанти 1 березня 1919 р. у Миколаївський військовий порт увійшли транспорти «Інженер Авдаков» і «Анатолій Молчанов» з грецьким десантом із 3 тис. вояків, санітарним і бойовим обозами на бортах¹. У Греції участь грецького військового контингенту в складі сил Антанти у боротьбі проти більшовиків в Україні одержала назву Український похід (кампанія) грецької армії 1919 р. (у свою чергу II греко-турецька війна 1919–1922 рр. має назву Малоазійського походу (кампанії)). У зв'язку зі 100-річчям подій дослідження різних аспектів цього походу набули актуальності як в Україні, так і в Греції. Отже, тема наведеного дослідження визначена як «Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва та Миколаївщини)».

Розпочинаючи історіографічний огляд, спершу вкажемо на суттєві, з огляду на визначену тему, праці ХХ ст.: співробітника апарату ЦК ВКП(б) А. Лихолата (Лихолат, А. В. 1949) та голови НТШ у США М. Стахіва (Стахів, М. 1964), які надали критичні оцінки ситуації на Півдні України за доби Директорії, щоправда з протилежних позицій. Дії грецького військового контингенту в Україні 1919 р. та вплив Українського походу грецької армії на подальшу долю українських, зокрема миколаївських, греків у сучасній українській історіографії належать до кола малодосліджених проблем. Учені переважно вивчають переговори між Директорією та Антантою в Парижі й Одесі (Городня, Н. 2017), діяльність українських дипломатів у Греції (Даниленко, В. & Миронець, І. 2006; Матяш, І. 2016) та грецьких в Україні (Вовчук, Л. 2017), відносини між Францією та УНР (Гончар, Б. М. & Городня, Н. Д. 2000; Дацків, І. 2010; Попенко, Я. 2014). Їхні праці надають загальний історичний контекст для дослідження зазначеної теми. Значний доробок з історії греків України належить Н. Терентьєвій, але в ньому не приділено увагу порушеній темі (Терентьєва, Н. 2008). В розрізі сталінських репресій щодо греків в Україні слід указати на праці В. Нікольського (Никольский, В. 2005) та російського дослідника І. Джухи (Джуха, И. 2017). В них висвітлено «грецьку операцію» НКВС у 1937–1938 рр., але ніяк не пов'язано репресії греків у 1930-ті рр. з відлунням подій часів Української революції 1917–1921 рр. А втім, більшість протоколів допитів греків починається з запитання про їхню співпрацю з «грецькими окупантами» 1919 р.

У грецькій історіографії увагу насамперед привертає праця Н. Петсалиса-Діомідіса «Еллінізм у південній Росії та українська кампанія: їх вплив на понтійське питання» (Petsalis-Diomidis, N. 1972), написана з залученням матеріалів з Архіву Міністерства закордонних справ Греції і приватних архівів Міністра закордонних справ Александра Діомідіса та голов-

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 3; Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 141.

нокомандувача грецької армії Леонідаса Параскевопулоса. Автор осмислив передумови, причини й результати української кампанії з погляду грека, зміст переговорів між Грецією та Францією, пов'язав результати української кампанії з понтійською проблемою. Побіжно вчений згадав ноту голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, надіслану А. Діомідісу, в котрій зазначалося, що участь грецького контингенту в боротьбі проти більшовиків в Україні не залишиться без загрозливих наслідків для українських греків. Н. Петсалис-Діомідіс писав, що Ф. Матушевський, посол Директорії в Греції, запевнив грецький уряд, що Директорія в Україні поважатиме права нацменшин, зокрема греків, і захищатиме їх, однак на той час Директорія вже залишила Київ, а головні українські міста зайняли більшовики (Petsalis-Diomidis, N. 1972, с. 240).

Щодо результатів Українського походу грецької армії Н. Петсалис-Діомідіс зробив такий висновок: «...Греція почала українську кампанію, передусім, аби підлеститися до великих держав і отримати територіальні винагороди на Паризькій конференції. Незважаючи на провал цього ризикованого проекту, стійкий проєліліністичний клімат було створено в певних французьких політичних колах, і французький парламент з ентузіазмом визнав значущість грецького внеску. Понад те, виїзд греків із Росії не створив перешкод на шляху вирішення питання Понту. Навпаки, репатріація понтійців, спричинена наслідками грецької участі в Українській кампанії, відкрила широкі перспективи для отримання Понтом незалежності» (Petsalis-Diomidis, N. 1972, с. 254–255). Н. Петсалис-Діомідіс підкреслював, що хвилі понтійських утікачів із Росії (Півдня Російської імперії, насамперед України та Криму) спричинили на Понті збільшення відсотку грецького населення і цим довели, що Греція більше не може утримуватися від втручання в долю своїх співвітчизників у цьому регіоні. Проте ні доброзичливість французів, ані концентрація понтійців на їхній батьківщині не надали достатньо підстав для об'єднання Понту з Грецьким королівством або для створення Понтійської автономії. Крім понтійців і їхнього лідера архієпископа Хрисанфа, у світі не знайшлося прибічників цих ідей (Petsalis-Diomidis, N. 1972, с. 254–255).

К. Фотіадіс, член Всесвітньої ради еллінів за кордоном, автор праць про греків царської Росії, СРСР, Малої Азії на конференції «Греки в Україні» (Одеса, 1996) подав «дані про трагічний стан грецького населення в Одесі 1918–1921 рр. і підкреслив, що участь Греції в антирадянській інтервенції була дипломатичним кроком її уряду» (Терентьева, Н. 1997, с. 152–155). В інших працях К. Фотіадіс критикував проантантівську політику уряду Е. Венізелоса як помилкову, підкреслюючи, що вона ускладнила ситуацію в Малій Азії й призвела до знищення там греків-християн (Φωτιάδης, К. 2003, 2004/2015). К. Фотіадіс зауважував, що, якби грецька армія замість Одеси та Криму, де їй довелося захищати французькі інвестиції на півдні

колишньої Російської імперії, висадила на Понті, понтійської проблеми не існувало б узагалі (Φωτιάδης, К. 2004, с. 282).

Грецька історіографія останнім часом усе більше демонструє інтерес до участі грецького контингенту в революційних подіях в Україні й характеризується неоднозначними оцінками політики прем'єр-міністрів Франції Ж. Клемансо та Греції Е. Венізелоса (Αυγητίδης, К. Г. 1999; Koliopoulos, J. S. & Veremis, Th. M. 2002; Kitromilides, P. M., ред. 2008; Δουνιάς, Σ. 2014, 2017; Καρύκας, Π. 2018; Μόττας, Ν. 2019). Професор В. Агтзідіс обґрунтував переслідування греків в Османській імперії як геноцид і вивчає під цим кутом їх історію (насамперед, період сталінських репресій) на теренах СРСР від встановлення дипломатичних відносин між Грецією та Радянським Союзом 1924 р. (Αυτζίδης, Β. 1991; Αυτζίδης, Β. 2001; Αυτζίδης, Β. 2005; Αυτζίδης, Β. 2008).

22–24 жовтня 2015 р. у Фессалоніках відбулася міжнародна конференція «Фронт Салоніки під час I Світової війни», на якій К. Діогос представив доповідь «Війна після війни: інтервенція союзників в Україну та грецькі експедиційні сили (1919)» (Diogos, K. 2015). Доповідач назвав головні, на його думку, причини поразки української кампанії: політичні, економічні та соціальні умови в Україні, що стали визначальними для провалу місії Антанти, а також недостатня поінформованість грецького уряду щодо ситуації в Україні, недоліки політичного керівництва Греції, складні відносини грецького військового командування з французьким і фрагментація грецького контингенту. Все це, як стверджував К. Діогос, призвело до марного пролиття крові грецьких вояків.

Коли в Україні тривала робота над цим дослідженням, у Греції в Афінійській правничій школі 12–14 квітня 2019 р. відбувся конгрес «Російська революція: теоретичні підходи та відкриті питання», на якому Т. Костопулос виголосив доповідь «Більшовицька революція очима учасників грецького експедиційного корпусу». На підставі спогадів 14 офіцерів, трьох солдат і священника, які брали участь в Українському поході 1919 р., він описав реалії, з якими грецькі вояки зіткнулися в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Севастополі, й дійшов висновку про різко негативне сприйняття серед місцевого, на той час уже збільшовизованого, населення грецьких «окупантів», на тлі чого виникали конфлікти з трагічними наслідками для обох сторін. У Миколаєві, повідомив доповідач, муніципальна влада уникала контактів із грецькими військовими, 150 000 робітників були готові розпочати повстання, й лише консул Греції та провідні члени «крихітної грецької громади» співчували солдатам. Він визнає, що, знищуючи більшовиків, греки почасти вдавалися до терору місцевої людності (Κωστόπουλος, Τ. 2019). Загалом, грецька історіографія зосереджується на трагічній долі учасників Українського походу 1919 р. та його опосередкованих наслідках для понтійських греків і не зачіпає долі греків, які мешкали на українських теренах.

Вагомим внеском у світову історіографію стали праці знаного спеціаліста з історії Франції ХХ ст., професора Університету Міннесоти (США) Дж. К. Мунхолланда (Munholland, J. K. 1981; Munholland, J. K. 1988), в яких ідеться про прагнення Франції, інвестувавши незначні ресурси, здобути політичний та економічний вплив на півдні колишньої Російської імперії, негативне ставлення грецьких і французьких вояків до ідеї походу в Україну, непрості відносини, що склалися між греками й французами в несприятливих для них умовах в Україні, наслідки інтервенції для Франції, Британії, Греції, Польщі й Румунії. Дії з'єднаних військово-морських сил союзників у Чорному морі 1919 р., зокрема участь англійських і французьких кораблів у боях у Херсоні, Миколаєві, Одесі, Севастополі та інших чорноморських містах, висвітлено в праці почесного професора історії Університету штату Флорида (США) П. Хелперна (Halpern, P. 2016). Цінність праці полягає в тому, що автор підкріпив висновки документами з Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії (листування адмірала Сомерсета Гоф-Калторпа з Британським Адміралтейством).

В історіографічному екскурсі неможливо оминати праці, точніше мемуари, безпосередніх учасників і сучасників подій. Вони поділяються на спогади діячів Української революції (1917–1921 рр.) (Скоропадский, П. 1995; Христюк, П. 1922; Марголин, А. 1934; Боршак, І. 1936; Матушевський, Ф. 2005), більшовиків (Ряппо, Я. 1924; Антонов-Овсієнко, В. О. 1930; Равич, Н. 1967), представників білого російського руху (Маргулієс, М. С. 1923). Грецьку мемуарну літературу представлено спогадами вояків і командирів, які брали участь в Українському поході 1919 р. (А. А. 1929; Καραγιάννης, Χ. 2013; Νίδερ, Κ. 2015 (дві останні підготував до публікації Ф. Д. Драконтіядіс (Φ. Δ. Δρακονταειδής)). Специфіка цих праць полягає в тому, що їх можна використовувати як джерела. Стосується це і спогадів більшовиків, які, незважаючи на заангажованість, надають цінний фактичний матеріал. Загалом, як в українській, так і в грецькій та світовій історіографії про Миколаїв згадується лише побіжно.

Зважаючи на актуальність дослідження проблем Української революції (1917–1921 рр.) і 100-річчя Українського походу грецької армії 1919 р., а також результати історіографічного аналізу, мета дослідження сформульована як аналіз подій, пов'язаних із перебуванням грецького військового контингенту в Миколаєві та на Миколаївщині 1919 р., та з'ясування наслідків Українського походу грецької армії для миколаївських греків. Термін «Миколаївщина» розглядається в межах кордонів сучасної Миколаївської обл.

Маємо констатувати брак і розпорошеність джерельної бази, як української, так і грецької, що впливає на результати досліджень в Україні та Греції. Про необхідність об'єднання джерельної бази й спільних досліджень ішлося в промові Генерального консула Республіки Греція в Одесі Деспі-

ни Кукулопуло під час її візиту до Державного архіву Миколаївської обл. 12 квітня 2018 р. Тому одним із завдань дослідження стало максимальне виявлення джерел, на підставі яких уможлиблювалося б досягнення визначеної мети. Зібрана джерельна база представлена спогадами діячів Української революції 1917–1921 рр., учасників білого руху, більшовиків, грецьких вояків — учасників походу, документами органів державної влади, зокрема НКВС, місцевого самоврядування, повідомленнями з місць боїв, публікаціями в миколаївських періодичних виданнях 1919 р. Базові джерела по Миколаєву й Миколаївщині виявлено в Державному архіві Миколаївської обл.

Дотримуючись принципів об'єктивності, комплексності й системності, використовуючи методи архівної евристики та історичного дослідження, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний, вдалося висвітлити перебування грецьких військ 1919 р. на Миколаївщині й дійти висновків щодо впливу Українського походу грецької армії на подальшу долю українських, зокрема миколаївських, греків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що події в Миколаєві та регіоні навколо нього (Снігурівка, Веселинове) аналізуються в контексті розвитку подій на Півдні України (Березівка, Херсон, Одеса, Севастополь і Крим) під час інтервенції Антанти за доби Директорії (1919 р.) та в період сталінських репресій (1937 р.), а також з урахуванням загальносвітового контексту (боротьби Антанти проти більшовизму, понтіїських греків за право на самовизначення, грецько-турецьких відносин).

Починаючи виклад, зупинимося на цілях сторін — учасників подій. У середовищі Антанти ще з 23 грудня 1917 р. діяла таємна англо-французька конвенція, згідно з якою території України, Бессарабії та Криму перебували в сфері впливу Франції. *Де факто* Франція визнала УНР ще за Центральної Ради, про що посол Франції в Києві Ж. Табуї заявив В. Винниченку 4 січня 1918 р. (Попенко, Я. 2014). Франція не лише підтримувала УНР у боротьбі з більшовизмом (Городня, Н. 2017, с. 87–88), а й мала власні політичні та економічні інтереси на Півдні України (Munholland, J. K. 1981, с. 43). Так, уряд Франції добре пам'ятав, що французька фінансово-промислова група на чолі з банком «Société Générale» у 1911–1912 рр. володіла контрольним пакетом акцій Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві (суднобудівний завод «Наваль»). Україну Антанта розглядала як буферну, «санітарну», зону між більшовицькою Росією та країнами Європи (Городня, Н. 2017, с. 98; Гончар, Б. М. & Городня, Н. Д. 2000, с. 48). Однак Антанта, «а особливо Франція», вбачала в Україні не незалежну державу, а лише частину федеративної Росії (Пеленський, Я. 1995, с. 24). Франція планувала надати допомогу Гетьману П. Скоропадському (Скоропадський, П. 1995, с. 311), який, аби продемонструвати Антанті федералістські нахили, навіть видав федеративну грамоту від 18 листопада 1918 р.

(Лупандін, О. І. 2004, с. 101–102). А втім, грамота стала однією з причин усунення його від керівництва державою й на час прибуття військ Антанти в Одесу влада в Україні вже належала Директорії (перший французький корабель прибув 10 грудня 1918 р., перший французький корпус — 18 грудня 1918 р., Petsalis-Diomidis, N. 1972, с. 232; за іншими джерелами 2 грудня 1919 р. до Одеси прибув французький військовий корабель «Мірабо», а 10 грудня 1919 р. до порту ввійшов військовий корабель «Жюстіс», Борщак, І. 1936, с. 10). Розбіжність у датах тут і далі пояснюється використанням джерел, у яких указано дати за різними стилями.

Директорія боролася проти більшовиків, намагаючись відстояти незалежність УНР, для цього вона вимушено спрямувала вектор зовнішньої політики на Антанту (Дацків, І. 2010, с. 215). Втім, Франція вбачала в Директорії пробільшовицький уряд (Борщак, І. 1936, с. 11), адже й справді Директорія в січні 1919 р. відрядила до Москви надзвичайну дипломатичну місію на чолі з С. Мазуренком, яка мала погодитися на радянську форму влади в Україні, економічний договір і військовий союз для боротьби з російською добровольцю та оборони обох республік від наступу антантівського війська, натомість більшовицька Росія мала б припинити наступ свого війська на Україну (Христюк, П. 1969, с. 39). Як пробільшовицьку сприймав Директорію й грецький уряд, навіть українських вояків, котрі опинилися в Греції під час I Світової війни, відряджали до Добровольчої армії, а не до армії Петлюри, тож Ф. Матушевський доклав чимало зусиль, щоб розвіяти цей образ (Матушевський, Ф. 2005, с. 188, 192–193). З цієї причини переговори Директорії з Антантою, що почалися в Одесі з 14 січня 1919 р., просувалися надто повільно й з труднощами. Паралельно Антанта домовлялася з Добровольчою армією, маючи на меті створити плацдарм для боротьби з більшовизмом, однак А. Денікін відкидав будь-яку можливість об'єднатися з Директорією, вважаючи її сепаратистською (Городня, Н. 2017, с. 89, 91, 96–97). Однак у світі Директорії дорікали, що це вона не хоче йти разом із добровольцями проти більшовиків (Матушевський, Ф. 2005, с. 204). 5 лютого 1919 р. більшовики захопили Київ і наближалися до Вінниці, куди перебралася Директорія. Французька сторона висувала нові переліки вимог (у тому числі про вихід С. Петлюри та В. Винниченка з уряду) та, нарешті, текст угоди було напрацьовано. Проте угоду так і не підписали: наприкінці березня французькі представники в Одесі отримали телеграму з Парижа про припинення переговорів із Директорією. Під час евакуації військ Антанти з Одеси, 4 квітня 1919 р., з'явився французько-британський протокол, за яким Франція збиралася підтримувати Добровольчу армію й остаточно відмовлялася від угоди з Директорією (Городня, Н. 2017, с. 99).

З початку I Світової війни (1914–1918 рр.) Греція зберігала нейтралітет, оскільки король Костянтинос I симпатизував Німеччині. Він навіть від-

правив у відставку Прем'єр-міністра Е. Венізелоса, прихильника Антанти. Однак під тиском Антанти Костянтинос I зрікся престолу на користь сина Александроса, а Венізелос повернувся на посаду прем'єра. Греція вступила у війну на боці Антанти (Koliopoulos, J. S. & Veremis, Th. M. 2002, p. 285). З цього приводу Ф. Матушевський назвав Грецію «невільницею Антанти» (Матушевський, Ф. 2005, с. 187). Після завершення I Світової війни, Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо запропонував Е. Венізелосу підтримати експедицію Антанти на Південь України для боротьби з більшовизмом (перша пропозиція надійшла трохи раніше, а саме 8 листопада 1918 р.; Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 234). А втім, то не було щире прохання, оскільки Франція послуговувалася принципом «ні краплі французької крові» (Гончар, Б. М. & Городня, Н. Д. 2000, с. 48) й залучила грецькі війська, аби уникнути власних жертв. Дж. К. Мунхолланд навів слова французького генерал-лейтенанта Анрі Фрейденберга: «No French soldier who saved his life after the Marne and Verdun would want to lose it on the fields of Russia (Жоден французький солдат, котрий зберіг своє життя у Марні (1914 р.) та Вердені (1916 р.) (великі битви I Світової війни — Л. Л.), не хотів би втратити його на полях Росії)» (Munholland, J. K. 1981, p. 50)

Понтійська проблема виникла після падіння Візантійської імперії в XV ст., посилилася під час Балканських війн (1912–1913 pp.) і ускладнилася в I Світову війну після того, як російська армія зайняла Трапезунд 18 квітня 1916 р. В Османській імперії греків переслідували кемалісти (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 224–229). В основі переслідувань спершу були переважно економічні причини, адже менші за чисельністю греки домінували в індустріальній, торговій та фінансовій сферах (Φωτιάδης, К. 2004, с. 35, 112, 160). На кінець 1918 р. в Османській імперії мешкало близько 2,5 млн. греків, і їхнє життя перебувало в небезпеці (Koliopoulos, J. S. & Veremis, Th. M. 2002, p. 285). Ф. Малкідіс, член Міжнародної асоціації вчених — дослідників геноциду, стверджує, що від переслідувань загинуло близько 1 млн. греків (Malkidis, Th. 2014, p. 103). Понтійські греки для захисту національних інтересів об'єднувалися в союзи, створювали загони самооборони, втікали до Греції, Росії, Грузії, Македонії, Фракії, України, зверталися до світової спільноти по захист. Відбулося кілька конгресів понтійських греків. У жовтні 1917 р. в Катеринодарі (Кубань) засновано Центральний союз понтійських греків. Перший конгрес понтійців Європи та США відбувся 4 лютого 1918 р. в Марселі під проводом К. Костантінідіса. Учасники надіслали телеграму Л. Троцькому з проханням підтримати незалежність Понтійської республіки. В липні 1918 р. на Елліністичному конгресі в Баку проголошено незалежність Понту. 2 листопада 1918 р. в Марселі відбувся конгрес понтійців, на якому підписано понто-вірменську угоду й обрано представників від понтійських греків на Паризьку мирну конференцію. Понтійці роз-

раховували на підтримку грецького уряду в наданні їм громадянства Греції або повній анексії Понту до Греції чи проголошення незалежності або самовизначення Понту. Втім, на той час Венізелос уважав ідею понтійської незалежності утопією й не вбачав можливості її вирішити без міжнародної підтримки (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 229). Коли на теренах колишньої Російської імперії поширилися відомості про направлення грецького контингенту до Одеси, грецькі консули в Петрограді та Москві звернулися до грецької дипломатичної місії в Стокгольмі по захист російських греків. Представники грецьких громад зібралися на конгрес у Ростові й надіслали листа уряду Греції з проханням про допомогу. На це А. Діомідіс відрядив для керівництва чорноморськими грецькими громадами досвідченого дипломата І. Ставрідакіса. В інтерв'ю Е. Венізелоса Лондонській «Times» про вступ грецької армії до Української кампанії він також повідомив про можливість утворення незалежної Вірменської держави, складовою якої мали стати території, де жили понтійці. Але ті категорично не сприймали такої пропозиції. Як писав Н. Петсаліс-Діомідіс, петиції від них «затопили» Міністерство закордонних справ у Афінах і Секретаріат Паризької мирної конференції. Н. Петсаліс-Діомідіс зазначив, що греки навіть уважали вірмен опосередковано винними в конфлікті з мусульманами, а ще боялись асиміляції. Відтак, якщо ідею незалежної Понтійської республіки неможливо було реалізувати, понтійці просилися стати частиною майбутньої інтернаціональної Держави Константинополя й Проток або сформувати конфедерацію з Грузією. 30 січня 1919 р. Центральний союз понтійців Катеринодара надіслав урядам Греції, Франції, Великої Британії та США протест, к якому вимагав захистити греків Понту, репатріювати їх з південної Росії, приєднати Понту до Королівства Греція. Представники Союзу прибули до Парижа, Константинополя й Афін. Після розмови з ними в Афінах А. Діомідіс наголосив Е. Венізелосу, що, якщо грецька делегація на Паризькій мирній конференції проігнорує їхні вимоги, наслідки будуть серйозними (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 228–230, 250–251).

Втім, Е. Венізелос мріяв відродити Візантійську імперію з центром у Константинополі (Велика ідея — *Μεγάλη Ιδέα*). Ідея об'єднати греків і землі, що в давнину були ареалом мешкання грецького етносу, жевріла від часів, коли турки захопили Константинополь 1453 р., і набула нового сенсу під час Грецької революції 1821–1829 рр., яку започаткувала в Одесі організація «Філікі Етерія». У Балканських війнах Греція майже вдвічі збільшила свою територію, проте це її не задовольняло. Після перемоги в I Світовій війні можливість реалізувати Велику ідею здавалася найімовірнішою. Проте грецький панеллінізм суперечив пантуранізму, ідеології молодотурків і кемалістів. У XIX ст. Османська імперія втратила низку територій і «вижила лише тому, що європейські держави не знаходили між собою згоди як

її розчленили». Після Балканських війн турки вбачали в Туреччині батьківщину лише для турків, панували думки щодо християнських меншин як спільнот, зацікавлених у руйнуванні імперії (Shirinian, G. N. 2012, p. 8–9).

Згодом на Паризькій мирній конференції 1919 р. грецька делегація зробила заяву про анексію Південної Албанії, Фракії, Південних Спорад (Додеканес, острови Грецького архіпелагу) та інтернаціоналізацію Константинополя. Венізелос вимагав Айдинський (Ізмірський) вілайєт, включаючи Смирну, для забезпечення грецького населення від переслідувань і можливого створення грецької автономії (Koliopoulos, J. S. & Veremis, Th. M. 2002, p. 285). Отже, понтійське питання було серйозною проблемою уряду Е. Венізелоса.

Е. Венізелос сумнівався, чи відправляти військо до збільшовизованого краю, бо там солдати могли потрапити під вплив більшовицьких ідей. Окрім того, він побоювався реакції соціалістичних партій у самій Греції. Однак бажання продемонструвати вірність союзу з Францією з розрахунком на її сприяння в реалізації грецької політичної лінії перемогло. Е. Венізелос погодився з французькою пропозицією й направив до України 1-й армійський корпус у складі трьох дивізій (42 000 вояків; Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 237) в обмін на підтримку територіальних претензій Греції у Східній Фракії й Малій Азії та з вищою метою захистити понтійських греків. Водночас Е. Венізелос вимагав від Антанти, щоб грецьке військо йшло до України лише разом із французьким, забезпечувалося зброєю, одягом і провіантом на тих самих умовах, що й французи (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 236).

Підготовка грецького війська до відправлення в Україну тривала від 8 грудня 1918 р. до 4 січня 1919 р. (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 237). В самій Греції газети писали, буцімто український уряд проти висилки грецького війська до України: посилалися на заяву посла Директорії в Греції Ф. Матушевського про потребу України виключно в технічній допомозі (Матушевський, Ф. 2005, с. 186). Тільки дві грецькі дивізії досягли України (23 351 грецький вояк), командував ними генерал Костянтинос Нідер (Μόττας, N. 2019). Однак К. Нідер прибув до Одеси 26 березня 1919 р., тобто напередодні передачі міста більшовикам (Petsalis-Diomidis, N. 1972, с. 239). Реально грецький контингент підпорядковувався французькому командуванню на чолі з генералом Філіппом д'Ансельмом (при цьому французький контингент налічував 15 000 вояків, Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 239). Перевозилися війська французьким транспортом, який Франція надіслала лише 15 січня 1919 р. Увесь цей час Е. Венізелос добивався від Франції обіцяного матеріального забезпечення грецького війська. 12 січня 1919 р. він навіть погрожував скасувати рішення про підтримку місії Антанти в Україні, якщо Британія й Франція не нададуть 4500 ліжок, обіцяних у грудні 1918 р. (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 237). Грецький авангард досяг головної бази — Одеси — 8 січня 1919 р. (Карюкас, П. 2018), за іншими даними,

20 січня 1919 р. (Petsalis-Diomidis, N. 1972, р. 237). Разом із грецькими військовими з Греції до України приїхало близько 50 православних священників різних рангів (Равич, Н. 1967, с. 20). Після прибуття в Україну грецькі дивізії поділялися на дрібніші військові підрозділи й переходили під кермо французьких офіцерів. Так, 7-й Афінівський піхотний полк, що дислокувався в Миколаєві, підпорядковувався французькому контр-адміралу Густаву Леже (Gustave Lejay, 1862–1944 рр.). За командування грецькими військами в Україні, зокрема за евакуацію їх з Херсона та Севастополя, Г. Леже одержав від Греції орден грецької армії¹. Г. Леже приїхав до Одеси 27 листопада 1918 р. або 10 грудня 1918 р. (Боршак, І. 1936, с. 10), він був командиром 2-го дивізіону 2-ої ескадри французького флоту, а в Україні командував з'єднаним флотом Антанти. 3 березня 1919 р. прибув до Миколаєва². 8 березня 1919 р. зустрівся з начальником українського гарнізону Миколаєва полковником Сухотиним і щойно призначеним помічником українського коменданта міста полковником Прочуханом. У бесіді з українцями Г. Леже заявив, що єдиною військовою владою в Миколаєві він визнає Директорію³. Г. Леже бентежила величезна кількість в Україні політичних опонентів, які не знаходили між собою згоди. Загалом представники Антанти були розчаровані ставленням місцевого населення, адже, йдучи до України, вони розраховували на підтримку її людної. Окрім Г. Леже, французькими морськими силами в Миколаєві командував контр-адмірал Луї Екзельман.

Як французькі, так і грецькі вояки були втомлені довгими роками I Світової війни. До того ж французьке командування не мало плану операції, а солдати, за спогадами учасників тієї експедиції, не бажали воювати. У липні 1929 р. в грецькій газеті «Ρίζοσπλάστη» з'явилися спогади солдата, котрий побував у тій експедиції в Україні. Він писав, що їх, бідних солдатів, тягли на забій інтереси вітчизняних та іноземних експлуататорів, тому лише про страждання й тиранію згадує він через роки. Він визнавав, що прості солдати настільки не хотіли битися, що припускалися братання з більшовиками⁴. Серед офіцерства панували інші настрої. Зокрема, в біографії полковника Ніколаоса Пластіраса зазначено, що він уважав боротьбу з більшовиками в Україні шляхом до реалізації грецьких національних цілей: «Наша дорога до Фракії та Малої Азії проходить через Росію. Ми дамо нашим дітям Смирну...»⁵. Серед грецьких офіцерів, які воювали в Україні, були Хри-

¹ Gustave Lejay (1862–1944). [Archives Nationales. Dossier: LH|1568|47]. Retrieved from: <https://gw.geneanet.org/bourelly?lang=fr&n=lejay&oc=0&p=gustave> [in French].

² Держархів Миколаївської обл. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 4.

³ Українці й французи [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Южное слово». 8 марта 1919 г. № 119.

⁴ Α. Α. (1929). Η τυχοδιωκτική εκστρατεία της Ουκρανίας, Ρίζοσπλάστης, (16 Ιούλιου 1929; 17 Ιούλιου 1929; 18 Ιούλιου 1929; 19 Ιούλιου 1929). Retrieved from: <https://efimeris.nig.gr> [in Greek].

⁵ Νικόλαος Πλαστήρας. (17 Νοεμβρίου 1883 — 26 Ιουλίου 1953) [not dated]. Retrieved from: <http://www.agiasofia.com/1922/1922e.html> [in Greek].

стос Цолакопулос, Александрос Отонеос (Прем'єр-міністр Греції у 1933 р.), Костянтинос Манетас, Ніколаос Пластірас (Прем'єр-міністр Греції у 1945, 1950, 1951–1952 рр.; Міністр закордонних справ у 1950 р.), Панайотіс Гаргалідіс, Стилианос Гонатас (Прем'єр-міністр Греції у 1922–1924 рр.), Арістідіс Хасапідіс, Ахіллеос Протосінгелос, Ніколаос Влахопулос. У подальшому вони відіграли значущу роль в історії Греції, перебуваючи на найвищих постах в армії та державі.

До початку лютого греки просунулися до Березівки (105 км від Миколаєва), Херсона (65 км від Миколаєва), Олешків (85 км від Миколаєва), Веселинового (79 км від Миколаєва). 21 лютого 1919 р. в районі Веселинового французька артилерія й танки відбили атаку більшовицької піхоти. Бій з більшовиками відбувся і в Херсоні, де греки спершу здобули перемогу (Карукас, П. 2018). Херсонські події 2–10 березня 1919 р. задокументовано в рапорті інженера Херсонського торгового порту В. Іванова¹. Окрім цього, бомбардування Херсона 3–5 березня 1919 р. артилерією збільшовизованого отамана Н. Григор'єва висвітлювала миколаївська газета «Южное слово».

Відомо, що напередодні отаман Н. Григор'єв надіслав грекам ультиматум, у якому згадав демократичні традиції грецького народу й пожалкував, що його вояки билися на боці французьких капіталістів. Уранці 2 березня 1919 р. несподівано почалося бомбардування Херсона з боку залізничного вокзалу: виявилось, що зі Снігурівки підійшов бронепотяг і розпочав обстрілювати місто. Ввечері бомбардування відновилося й снаряди вибухали біля пароплава «Уранія» та канонерського човна «Плутон» у порту. Союзники відповіли артилерійським вогнем з «Плутона». Наступного дня з Миколаєва прийшов «Ледокол № 1» з 250 грецькими вояками та 4 гарматами на борту. М. С. Маргулієс писав 3 березня 1919 р. «У Херсоні справи поправляються; більшовики відігнані. Греки йдуть у бій, здається, мляво, — а на них остання надія» (Маргулієс, М. С. 1923, с. 287). 4 березня 1919 р. допомогою антантівським військам у боротьбі з григор'ївцями надали німецькі артилерійські частини, що прибули бронепотягом з Миколаєва². 5 березня 1919 р. у щоденнику М. С. Маргулієса з'явився запис: «У Херсоні погано; французи ловлять в морі корабель з греками, що йде до Салонік, щоб направити його прямо в Херсон без заходу в Одесу; посилають туди ж крейсер» (Маргулієс, М. С. 1923, с. 294). Французький крейсер (шлюп) «Algol» прийшов

¹ Рапорт інженера Херсонського торгового порту Начальнику отдела торговых портов о событиях в Херсоне 2–10 марта 1919 г. Победа советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.) // Сборник документов и материалов к 40-летию Великого Октября. Херсон: Изд-во «Наддніпряньська правда», 1957. С. 150–151. [Оригінал виявлено в Центральному державному архіві Жовтневої революції (нині — Державний архів Російської Федерації). Ф. 446. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 231].

² В Херсоне [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Южное слово». 7 марта 1919 г. № 118.

на допомогу 5 березня й цього та наступного дня вів вогонь по григор'івцях. Ті відійшли від Херсона, зайняли позиції на лінії Марфево-Херсонської залізниці й звідти поновили обстріл міста. В ці дні більшовики підступно вбили 6 французьких солдатів і 1 грецького офіцера. Антантівці у відповідь розстріляли 5 заручників із більшовиків. У відповідь григор'івці захопили двох греків-пекарів, але союзники пред'явили григор'івцям ультиматум і греків відпустили¹. 8 березня 1919 р. з'явилися чутки про просування до Херсона чотирьохтисячного більшовицького загону. Цього дня грецькі війська були відтіснено на територію порту. 9 березня 1919 р. Григор'єв розпочав чергову атаку Херсона. Йому відповідали артвогнем кораблі союзників. Для боротьби з військами Григор'єва французьке командування направило грецький батальйон з артилерією й танками (Маргулієс, М. С. 1923, с. 299), однак, як повідомляв у рапорті В. Іванов, з пароплава «Потемкин» висадка відбувалася під вогнем, а з транспорту «Анна-Д», що прибув із танками, через артобстріл узагалі не було можливості вивантажити техніку. Вночі союзники відступили на судна й зі сходом сонця 10 березня 1919 р. відійшли в море. Під час відступу французький крейсер «Aldebaran», відстрілюючись, підпалив пакгауз (товарний склад) у порту. В пакгаузі, до якого греки, відступаючи, зігнали до двох тисяч мешканців припортової зони, під час пожежі загинуло до півсотні людей². Ця трагедія вкрай зіпсувала дух французьких командирів (Munholland, J. K. 1981, р. 52). Наступного дня М. С. Маргулієс зробив у щоденнику запис: «Херсон залишений союзниками. Був на морській базі французів і чув, як агент РТПіТ, зі слів капітана пароплава, що привіз назад до Одеси греків, направлених французами до Херсону з артилерією і танками, розповідав, що вони [французи] навіть не сходили з пароплава. Попередній десант з 600 греками був успішний; греки пройшли півміста, але були розігнані більшовицькою артилерією. Греки кажуть, що у них до 200 поранених, а французи зовсім не билися. Барон уважає, що Фредамбер [Анрі Фрейденберг] тому й придумав укріплений табір, щоб замаскувати відмову французів від активної боротьби» (Маргулієс, М. С. 1923, с. 305). Залишивши за наказом французького командування Херсон і Веселинове, греки 26 лютого (за новим стилем — 11 березня) 1919 р. зайняли позиції в районі Березівки (Карюкас, П. 2018).

5 березня 1919 р. в газеті «Южное слово» повідомлялося про бій під селом Біляївка між більшовицькими та грецькими військами, які змусили більшовиків утекти й залишити три гармати³.

¹ В Херсоні [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Южное слово». 7 марта 1919 г. № 118.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2323. Оп. 1. Спр. 6, Арк. 92–93, 96.

³ Бой большевиков с греками в с. Беляевке [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Южное слово». 5 марта 1919 г. № 116.

Ситуація загострювалася й у Снігурівці (67 км від Миколаєва). 8 березня 1919 р. командування німецьких і грецьких військ, розташованих у районі Снігурівки, вело переговори про передання грекам німецьких броньовиків. Однак більшовики направили до німців кур'єрів із пропозицією допомогти у від'їзді додому. Змучені довгими роками війни й налякані тим, що можуть ще довго лишатися на чужині, німці погодилися на умови більшовиків, тож греки лишилися без броньовиків. Більшовики поширювали серед іноземних військових прокламації та іншу літературу їхніми рідними мовами, й ця пропаганда була доволі вдалою. Втім, більшовики в Снігурівці відчували брак літератури грецькою мовою, тому в одній із телеграм до свого командування зазначали: «Надсилайте негайно сюди все, що маєте грецькою й французькою мовами, головним чином на грецькій. Повна відсутність літератури на цій мові»¹.

За свідченням члена Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів Яна Ряппо, грецький контингент, що прибув до Миколаєва 1 березня 1919 р., був удвічі менший — усього 1500 вояків (Ряппо, Я. 1924, с. 12). У Миколаєві більшовики були вороже налаштовані саме проти греків, чомусь уважали їх найбільш «реакційними й темними серед усіх військ Антанти»². З прибуттям грецького військового контингенту Миколаївська рада робітничих і військових депутатів навіть зняла зі своєї будівлі червоний прапор³. Імовірно, цим більшовики намагалися підкреслити, що від грецьких військ слід очікувати лише насилля. Навпаки серед німецьких і французьких військових більшовики вели агітацію, демонструючи їм підтримку Листопадової революції 1918 р. в Німеччині й прихильність до французьких комуністичних ідей.

Ян Ряппо писав у спогадах: «Греки, котрі щойно висадилися в порту, були оголошені ворогами; увечері розігрався між грецькими солдатами і безробітними кулачний бій. Одночасно ж поширилися по місту чутки, що вночі виступлять бойові дружини для знищення греків. Грецькі війська, охоплені панікою, вирішили цієї ж ночі залишити місто. Вони відбули в сторону Херсона; частина навантажилася знову на транспорти. І Миколаїв, черговий раз, був позбавлений сторонніх гостей» (Ряппо, Я. 1924, с. 13). Стосовно загального ставлення більшовиків і пролетарів Миколаєва до грецьких військових Ян Ряппо мав цілковиту рацію, а от щодо інших подій пам'ять його підвела. Грецький контингент не залишав Миколаїв ні 2 березня, ані 3 березня 1919 р. Виявлені архівні документи свідчать, що греки протрималися в Миколаєві близько двох тижнів. При цьому, не виключено, що бійка між безробітними й грецькими вояками таки була.

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-9. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 13.

² Держархів Миколаївської обл. Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 17; Спр. 20. Арк. 142.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 142.

5 березня 1919 р. машиніст крану суднобудівного заводу «Наваль», посиляючись на рішення Миколаївської ради робітничих і військових депутатів, відмовився розвантажувати спорядження грецьких військ. На завод з'явилися двоє грецьких офіцерів з вимогами негайно розпочати роботу. Вони навіть погрожували розстріляти машиніста й заарештувати заводський комітет. Комісар Директорії Юріцин звернувся до контр-адмірала Леже, який віддав наказ не застосовувати ніяких репресій до робітників¹. 7 березня 1919 р. з Одеси до Миколаєва в розпорядження контр-адмірала Леже направили ще один грецький батальйон. Імовірно, його метою було вилучення хлібних запасів у Миколаєві, оскільки сконцентровані в Одесі антантівські війська вичерпали їх і виникла перспектива голоду в таборі Антанти (Маргулієс, М. С. 1934, с. 297–298). 8 березня 1919 р. з Салонік до Одеси прибув пароплав «Варна» з грецьким десантом і танками на борту. Того самого дня його також відправили до Миколаєва, й у газеті повідомили, що він прибув².

Французьке командування в перші березневі дні виявило в Миколаєві 63 (за іншими даними 62) «ненадійних» членів Ради робітничих і військових депутатів, які мали намір спровокувати зіткнення з антантівськими військами. Оскільки Рада налічувала тоді всього 62 члени, то виходить, що французи оголосили всіх її членів «ненадійними». Зважаючи на це, більшовики ухвалили утриматися від відкритого виступу для захоплення влади в місті й почекати наближення радянських військ³. Проте в газеті «Борец за комунізм» 9 березня 1919 р. повідомили, що 30 тисяч робітників Миколаєва, добре озброєних і дисциплінованих, чекають сигналу Ради для повстання й готові приєднатися до Червоної армії. Крім них, сигналу чекали й селяни навколишніх сіл⁴. Про готовність 40 тисяч робітників Миколаєва до повстання повідомляють й грецькі дослідники (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 232–233). Незважаючи на своє рішення, більшовики розгорнули проти греків своєрідну партизанську війну й здійснили низку нападів.

У Миколаєві грецькі вояки розмістилися в колишніх казармах ластового (берегового) екіпажу. 6 березня 1919 р. більшовики вночі напали на казарми й обстріляли їх із кулеметів. Провідниця більшовиків Євдокія Семенцова згадувала: «Я повела кулеметників-партизан, оточили казарми і [всіх] до одного солдата знищили. Солдати відпочивали на ліжках так само, як їх генерали [і] вискакували з казарми і бігли два-три кроки і падали, а їх генерали бігли в близині, на руках несли штани, на пристань, на пароплави, а солдат послали по вулиці Набережній, Насипній, щоб зганяти дітей, старих, жінок до комор, загнали їх на пристані дерев'яні і підпалили. Багато загинуло там

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 4.

² Прибытие десанта [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Южное слово». 8 марта 1919 г. № 119.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 17–18.

⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 143.

людей»¹. Спогади Є. Семенцової зберігаються в Державному архіві Миколаївської обл., вона також згадувала назви миколаївських вулиць (великий комплекс казарм, щоправда не ластових, у Миколаєві справді був на вулиці Набережній), але аналіз подій у Миколаєві й Херсоні показав, що Є. Семенцова у спогадах, записаних 1956 р., тобто через 37 років після подій, поєднала в пам'яті та домислила миколаївські й херсонські сюжети. Обстріл казарм цілком міг відбутись у Миколаєві, а все інше, очевидно, відноситься до трагедії, яка сталася в херсонському порту під час відступу кораблів Антанти (пожежа в пакгаузі й загибель мешканців припортової зони, котрі там опинилися). Коли спливає час і до пересічної людини звертаються вчені для запису її спогадів, через відчуття власної значущості вона може перебільшувати свій внесок. Так і Є. Семенцова в автобіографії про свою участь у вигнанні греків із Херсона повідомляла: «Була в розвідці в тилу греків, розвела по постах іногородніх партизан, оточили грецьку кінноту і знищили, сама я брала участь у вигнанні греків з міста Херсона»². Однак ніякої грецької кінноти в Херсоні не могло бути, хіба що це були мули, а греки взагалі прибули до Херсона на кораблях.

Після нічного обстрілу казарми грецькі солдати виламали в її будівлі віконні рами й двері. Про це 8 березня 1919 р. повідомляв комісару Миколаєва від Директорії С. П. Юріцину член міської управи С. М. Шаргородский. Він додавав, що казарми охороняли двоє неозброєних сторожів, але навіть їх греки прогнали³. Такі вчинки пояснюються лише намаганням грецьких вояків у будь-який спосіб захистити своє життя. Імовірно, вони забарикадувалися в будівлі, готові відбити наступну атаку. Крім цього, після втрати Херсона в Миколаєві очікували нападу григор'івців (Munholland, J. K. 1981, p. 52).

Більшовик Іван Таран писав у спогадах, що він із групою товаришів напав на грецьку військову частину й викрав звідти зброю й набої. «Було це так, — згадував він, — грецький військовий склад біля лікарні охоронявся вартовим. Скориставшись тим, що вартовий став залицятися до однієї жінки, ми проникли з тилу в склад і винесли звідти кілька ящиків набоїв і більше десяти гвинтівок. Вони нам стали в нагоді, коли грецькі війська спішно ретирувалися на віслюках до порту...»⁴.

9 березня 1919 р. в Миколаївській міській думі фракція соціал-демократів зробила заяву про те, що грецькі вояки захопили безкоштовну ідальню Біржі праці: «Захоплення ідальні для безробітних, що сталось, є фактом грубого свавілля з боку військового командування грецьких військ, порушенням прав і інтересів населення і повною зневагою до органів місцевої демократичної влади; з огляду на те, що факт захоплення ідальні є не поодиноким,

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-4074. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 12–14.

² Держархів Миколаївської обл. Ф. П-4074. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 49.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 58.

⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-4074. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 40.

і вказує на те, що Союзне командування діє в питаннях розквартирування своїх частин цілком довільно на власний розсуд, Дума вимагає від відповідальних представників Союзного командування припинення свавільних захоплень в місті приватних і громадських приміщень. Розквартирування військ має здійснюватися шляхом заняття тих приміщень, які звільняються німецькими частинами. Тому Дума вимагає негайного звільнення приміщення їдальні Біржі Праці»¹. Цей факт по-іншому, ніж трагікомічним, назвати неможливо. На думку спадає лише одне припущення: грецькі вояки захопили безкоштовну їдальню, бо зголодніли, а французьке командування не опікувалося постачанням провіанту, тож вояки пішли не до ресторану чи кафе, а до безкоштовної їдальні.

По-дружньому ставилися до грецьких вояків місцеві миколаївські греки. Так, Ангел Ікономіді на допиті в НКВС 1937 р. показав, що миколаївська грецька колонія влаштувала в ресторані розкішний обід на честь грецького командування. А. Ікономіді народився в місті Кіркіліс (Туреччина) 1873 р. й через запеклу ворожнечу з турками на національному ґрунті зростав грецьким націоналістом. У 13 років він переїхав у Миколаїв до свого дядька Дімітріади, заможного і впливового члена миколаївської грецької колонії; а завдяки другому дядькові, відомому грецькому промисловцю Івану Куппу, в хлібну контору якого хлопець пішов працювати, він зібрав статок у 25 000 руб. Ці заощадження реквізували більшовики. Під час перебування в Миколаєві грецького військового контингенту А. Ікономіді постачав продовольство для грецьких військ, виконував окремі доручення грецьких офіцерів і був перекладачем при штабі. Оскільки він був найманим працівником у зерноторговій конторі І. Куппи, то, імовірно, саме той пожертвував своїм статком для забезпечення грецьких військ харчуванням. Важливу роль відігравала перекладацька робота А. Ікономіді: вона давала змогу встановити нехай примарний контакт грецьких вояків, котрі не знали мови й місцевих звичаїв, з владою та мешканцями міста Миколаєва. 8 березня 1919 р. один із командирів грецького військового контингенту в Миколаєві, «полковник Каменос» (імовірно це був Костянтинос Міліотіс Комнінос), захворів. Про це повідомлялося в газеті «Южное слово» 8 березня 1919 р.: «Заболел представитель греческих войск в Николаеве полковник Каменос»². Ікономіді перевіз його з Водопою (на той час — хутір біля Миколаєва) до міста. В протоколі допиту А. Ікономіді вказано «генерала Мумака, якого за мого сприяння перевезли під час його хвороби з Водопою до Миколаєва» (у протоколі допиту сина А. Ікономіді, Володимира, зазначено «генерала Мумена»). Отже, ні журналіст, ні слідчий НКВС не подолали складнощів грець-

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 7.

² Заболел полковник Каменос [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Южное слово». 8 марта 1919 г. № 119.

кого прізвища. Тож лише за українськими джерелами неможливо достеменно дізнатися чи був то К. Мілітіос Комнінос — генерал, військовий міністр у Тимчасовому уряді Е. Венізелоса 1916 р., командувач Експедиційної армії в Малоазійському поході з 12 грудня 1919 р. до 15 лютого 1920 р., а також Олімпійський чемпіон Греції з фехтування. Від грецького штабу 1919 р. А. Ікономіді отримав почесну грамоту від «полковника Каменоса» — подяку, а від НКВС 1937 р. — найвищу міру покарання¹.

9 березня 1919 р. у Миколаєві урочисто відзначили чергову річницю створення 7-го Афінського піхотного полку. У Грецькій церкві відслужили молебень, на який було запрошено всіх членів миколаївської грецької колонії. Потім відбувся парад грецьких військ².

Французи, враховуючи надто болісний результат відступу сил союзників із Херсона, планували організовану евакуацію з Миколаєва. Вони прагнули мирно відступити, аби вберегти місто і його мешканців від трагедії, що сталась у Херсоні. За даними Дж. К. Мунхолланда, на той час у місті перебували 500 грецьких вояків і дві «пошарпані» роти французів. Окрім них, у місті було майже 12 тис. німецьких вояків, але французи розуміли, що німці через свої симпатії до більшовиків битися не будуть. З німцями велися переговори про ліквідацію німецьких складів зброї та боєприпасів, але й цього на момент вступу григор'ївців до Миколаєва зроблено не було (Munholland, J. K. 1981, p. 53). 13 березня 1919 р. в Миколаєві відбулися переговори німецького Раддепу з більшовиками. Суть домовленостей полягала в тому, що радянські війська займуть місто, коли його залишать німці, радянський уряд гарантував німцям вільний пропуск і доставку до німецького кордону. З ранку 14 березня 1919 р. почалась евакуація грецьких вояків із Миколаївського порту, за іншими даними грецький контингент із Миколаєва було передислоковано до Березівки. 15 березня 1919 р. на засіданні виконкому Ради робітничих і військових депутатів вирішено проголосити в Миколаєві радянську владу, а 22 березня 1919 р. рішення передати владу Раді робітничих і військових депутатів з 24 березня прийняла Миколаївська міська дума³. Дума вважала цей крок правильним, оскільки, на думку її гласних, лише радянська влада могла звільнити народ від іноземних військ⁴.

Безумовно, миколаївські греки усвідомлювали всю небезпеку їхнього становища під радянською владою, тому вони сідали на кораблі разом із грецькими військовими й відпливали за кордон. Про це свідчив 1937 р. на допиті

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1161. Арк. 24.

² Парад войскам [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Ожное слово». 9 марта 1919 г. № 120; Молебен [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Ожное слово». 8 марта 1919 г. № 119.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 4–7.

⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 9.

НКВС Василь Маргеліс. Він, його брати Дмитро й Спиридон, та племінник Андрій разом із консулом І. Зігомаласом «у лютому місяці 1919 року втекли до міста Салоніки». Маргеліс говорив, що до такого рішення їх заохотив саме консул І. Зігомалас: «Я також був близько зв'язаний з грецьким консулом міста Миколаєва Зігомолою, який спровокував мене, моїх братів Дмитра, Спиридона і племінника Андрія, щоб при відступі білогреків виїхати з ними до Греції, так як нас за участь у зраді, а старшого брата Дмитра і як експлуататора, можуть розстріляти»¹. Дмитро Маргеліс був власником кафе-ресторану в Миколаєві, до будівлі якого прилягав великий двір, де розмішувалася грецька військова частина². Аналогічні відомості надав у заяві НКВС син А. Ікономіді Володимир. Він писав: «При відступі грецьких окупаційних військ з України, боячись бути переслідуваними радянською владою, мій батько разом з білогреками і консулом Зігомолою та сім'ями Маргеліс утекли за кордон у Грецію»³. Значущим є уточнення дати від'їзду консула І. Зігомаласа з Миколаєва під час евакуації грецького військового контингенту, тобто 14 березня 1919 р. (дата — за новим стилем), оскільки раніше вважалося, що він поїхав з Миколаєва наприкінці лютого 1919 р. (Вовчук, Л. 2017, с. 202), тобто до прибуття грецького війська. Важливо, що І. Зігомалас перебував у Миколаєві під час перебування в місті грецького контингенту і не лише підтримував миколаївських греків, а й, усвідомлюючи небезпеку для їхнього життя з приходом більшовиків, намагався врятувати підданих Греції. Отже, як консул, він до кінця виконав свій обов'язок.

Відступ сил Антанти з Миколаєва ще не був кінцем боротьби. В Коблеві (86 км від Миколаєва, 59 км від Одеси) тисячний грецький загін будував укріплення і встановлював гармати⁴. Більшовик Михайло Іршенко згадував, що Директорія звернулася до Антанти з проханням надати українській армії танки. Французько-грецькі війська з танками дислокувалися в згаданій Березівці (п'ять танків, однак три з них були без пального). Після атаки більшовиків, яку греки відбили, їм до 17 березня 1919 р. вдалося повернутися на вихідні позиції. 18 березня відбувся бій між більшовицькими кавалерією, 1-м Вознесенським і 15-м Радянським піхотними полками й військами Антанти. 1-й Вознесенський піхотний полк зайняв позиції в напрямі Демидове — Завадівка — Виноградне; кавалерійський полк пішов в обхід Березівки (2 ескадрони з правого боку залізниці, 2 ескадрони — з лівого). Між станціями Колосівка й Березівка розташувався бронепотяг. Більшовицькі війська вдало провели цю бойову операцію й захопили в полон понад тисячу грецьких і французьких вояків, а також 5 танків, 5 гр-

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 3157. Арк. 10–11.

² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 2162. Арк. 10.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 2162. Арк. 9.

⁴ О количестве союзных войск, бывших под Одессой [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Известия Николаевского совета рабочих депутатов». 10 апреля 1919 г, № 15.

ських гармат, понад тисячу гвинтівок, багато мулів, солдатські пересувні кухні, вози й інше спорядження¹. Після бою в Березівці залишилися зруйнований вокзал і будинки, на пероні «лежала величезна біла купа — це спідниці [фустанелли] грецьких солдатів. На шляхах валялося безліч пошматованих і цілих документів — посвідчення грецьких, французьких і сербських солдатів. Навколо станції було багато розбитої техніки — гармати без замків, перевернуті, зіпсовані машини, вози; виднілися свіжі, недавно вириті окопи. Все говорило про те, що тут стався запеклий бій...» (Равич, Н. 1967, с. 23). За грецькими джерелами, в бою за Березівку війська Антанти втратили вбитими близько 500 вояків, більшість із яких були греками (Δουνιάς, Σ. 2014). Доля грецьких поранених і лікаря Ніколая Піттїса, який залишився з ними, була сумною: французьке командування не змогло їх вивезти через відсутність транспорту (Καρούκας, Π. 2018).

20 березня 1919 р. в Одесу прибув Франше д'Еспере. Він замінив генерала Анрі Бертелло на посту Верховного комісара Франції на Півдні. Вислухавши доповідь Ф. д'Ансельма про перспективи захисту Одеси в зв'язку з втраченою стратегічно важливих Херсона та Миколаєва, він віддав наказ евакуювати війська Антанти й повідомив про стан справ Ж. Клемансо та Ф. Фоша. В Константинополі Ф. д'Еспере зустрічався з грецьким віце-адміралом Георгіосом Какулідісом, у розмові йшлося про евакуацію з Одеси цивільних греків. 25 березня 1919 р. до Одеси приїхав представник грецького уряду Васіліос Дендраміс, а 26 березня — К. Нідер. На їхній зустрічі з Ф. д'Ансельмом також обговорювали евакуація цивільних греків з Одеси. К. Нідер боявся повторення ситуації в Херсоні, де більшовицькі війська однаково жорстоко ставилися до вояків грецької армії та до місцевих греків. Він повідомив Е. Венізелоса про серйозність ситуації в Одесі. 29 березня 1919 р. до Одеси ввійшов грецький військовий корабель «Кілкїс», на борту якого прибув віце-адмірал Г. Какулідіс. За ним прийшли інші кораблі й віце-адмірал прийняв командування над ними. Як указував Н. Петсаліс-Діомідіс, на цих кораблях з Одеси вивезли від 10 до 12 тис. місцевих греків — біженців від більшовицького режиму. Частина їх прийняли Констанца (Румунія), Константинополь (Туреччина), бо грецький уряд не надто прихильно ставився до біженців, але понад половина з них досягла Салонік. Відтоді проблемою Греції стали біженці не лише з Османської імперії, а й з колишньої Російської імперії. «І це був тільки початок, оскільки хвилі біженців невдовзі напливатимуть з інших регіонів південної Росії», — писав Н. Петсаліс-Діомідіс (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 241–242).

До 6 квітня 1919 р. сили Антанти залишили Одесу. Вважається, що евакуацію з Одеси було організовано краще, ніж з Херсона й Миколаєва. Грецькі військові частини прикривали евакуацію, потім відступили до Криму. При-

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П-4074. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 12–15.

чинами евакуації були не тільки перевага більшовиків на фронті, пробільшовицькі настрої й ворожість місцевого населення, а й відсутність продовольства для харчування вояків і деморалізація французьких військових підрозділів. Це підтверджується повстанням 20 квітня 1919 р. у Севастополі французьких моряків, котрі вимагали від командування повернення додому. В історіографії цього повстання є думка, що французькі моряки перейшли на бік більшовиків і своїм повстанням прискорили рішення про евакуацію з Севастополя. Однак це рішення ухвалили ще напередодні повстання (Munholland, J. K. 1981, p. 56–57, 61–62). Грецький представник у Криму І. Ставрідакіс, уважаючи, що після падіння Перекопа кримським грекам загрожуватиме знищення, просив у свого уряду кораблі для евакуації цивільних осіб, які масово прибували до узбережжя. Втім, 21 квітня 1919 р. делегація більшовиків відвідала Г. Какулідіса на борту «Кілкиса» й запевнила його у відсутності загрози з боку більшовиків цивільним грекам Криму й у забезпеченні безперешкодної евакуації грецьких військ. Через це І. Ставрідакіс схилився до думки про можливість установити відносини з місцевими радами. Невдовзі на переговорах у Ялті більшовики вручили І. Ставрідакісу декларацію, що не лише гарантувала безпеку греків, безперешкодне повернення додому емігрантів, а й містила пропозиції щодо встановлення торгових зносин між Росією та Грецією. Незважаючи на це, багато греків уважали за краще залишити Крим разом із грецькою армією. Однак Греція не мала можливостей прийняти таку величезну кількість біженців: їх негативно сприймало населення, а уряд побоювався фінансової кризи через неконтрольований приплив іноземної валюти та появи більшовицьких агентів у країні (Petsalis-Diomidis, N. 1972, p. 243, 245–246). Грецький військовий контингент залишив Севастополь 28 квітня 1919 р.

Ф. Матушевський у щоденнику описував повернення грецьких вояків додому так: «Антанта, іменем якої у французьким парламенті промовляв міністр Пішон і похвалявся, що має наготові 750 тис. війська, яке має визволити Росію від більшовиків, за кілька тижнів зрадила Росію. Перша роля у тій зраді належить Франції, а найбільше потерпіла від неї біда Греція, яка тільки одна послала своє військо до Одеси, де його французи покинули на убій большевикам. До Греції повернулося офіційно біля 500 ранених, а неофіційно кажуть — вдвоє більше. А скільки було вбито — невідомо. Цей факт викликав тут велике обурення проти Антанти, особливо проти Франції» (Матушевський, Ф. 1995, с. 210–211).

Однак уже 15 травня 1919 р. Греція за мандатом Антанти розпочала війну проти Туреччини: 1-й армійський корпус був перекинутий до Малої Азії й висадився в Смирні. Малоазійський похід (1919–1922 рр.) завершився поразкою Греції, причиною чого стали не лише невдачі на фронті, а й політична боротьба в самій Греції та втрата фінансової підтримки Фран-

ції. У жовтні помер Александрос I, у грудні 1920 р. трон повернувся до Костянтиноса I (восени 1922 р. в результаті перевороту відрікся від престолу на користь старшого сина Георга II). В листопаді 1920 р. партія Е. Венізелоса програла вибори. Того самого року у Франції програв вибори Ж. Клемансо. Антанта, вважаючи, що Костянтинос I, як і раніше, симпатизуватиме Німеччині, перестала підтримувати Грецію. З осені 1920 р. Москва на прохання Мустафи Кемалю Ататюрка спрямувала до Туреччини значну фінансову й військову допомогу. 16 березня 1921 р. між РСФРР і Туреччиною було підписано договір про дружбу, разом вони створювали антиімперіалістичний фронт для боротьби проти Антанти та її союзників (Халилева, Д. Р. 2013, с. 357–358). 9 вересня 1922 р. було спалено Смирну (Milton, G. 2008). Проблема величезної кількості біженців непокоїла Лігу Націй та Верховного комісара у справах біженців Ф. Нансена. Греції бракувало ресурсів (коштів, житла, харчування, ліків, у таборах біженців почалися епідемії) для прийняття всіх репатріантів. Мирні переговори в Лозанні почалися 21 листопада 1922 р. і вже 30 листопада перше рішення про обмін населенням побачило світ: 400 тис. мусульман Македонії переміщувалися до Туреччини й 200 тис. греків з Понту та Каппадокії — до Греції (Shirinian, G. N. 2012, с. 17–18). 30 січня 1923 р. було підписано конвенцію про примусовий обмін населенням між Грецією й Туреччиною¹. Обмін стосувався 1 млн. 300 тис. православних і 585 тис. мусульман (Shirinian, G. N. 2012, с. 18). 24 липня 1923 р. Туреччина підписала Лозаннський мирний договір з Великою Британією, Францією, Італією, Грецією, Японією, Румунією. Юридично він став кінцем Османської імперії (і міжнародним визнанням Республіки Туреччина), але було поховано й Велику ідею Е. Венізелоса про відновлення Візантії. Трагічний кінець Малоазійського походу в грецькій історіографії має назву Малоазійської катастрофи. Туреччина й Греція заради етнічної гомогенізації 1923 р. провели безпрецедентний в історії людства обмін населенням. 1930 р. між Грецією та Туреччиною було поновлено дипломатичні відносини.

В березні 1919 р. в Миколаєві на кілька місяців влада перейшла до рук більшовиків: на місто ще чекав прихід Добровольчої армії і лише потім, у січні 1920 р., остаточне встановлення радянської влади. Однак уже наприкінці березня 1919 р. миколаївські греки опинилися під загрозою репресій з боку більшовиків, які почали в місті «червоний терор». У зв'язку з цим 28 березня 1919 р. данський консул через газету повідомив виконком Ради робітничих і військових депутатів, що бере під свій захист підданих Греції, які мешкають у Миколаєві². Серед інших містян 11 червня 1919 р. було заарештовано і ув'язнено в Миколаївській каторжній в'язни-

¹ Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923. Retrieved from: <https://tinyurl.com/j5wdeqq>

² Защита греческих подданных. [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Известия Николаевского совета рабочих депутатов». 28 марта 1919 г. № 5.

ці Івана Куппу, дядька А. Ікономіді. Щоправда, за розпорядженням Голови ВНК (Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, «ЧК» — *рос.*) Д. Рибак 14 червня 1919 р. його звільнили. З документа ясно, що Куппа погодився на «обкладання» (сплату певної суми грошей) та повідомив, за якою адресою мешкатиме після звільнення¹. 4 липня 1919 р. у газеті було розміщено оголошення: «Всі громадяни грецько-піддані, зареєстровані в Підвідділі у закордонних справах, зобов'язані з 5-го по 10-е липня цього року з'явитися в Підвідділ, що розміщується по Нікольській вулиці кут Різдваної, для отримання посвідки на проживання. Необхідно мати з собою дізнання тієї частини міліції, в районі якої кожен проживає»². Отже, радянська влада розпочала перевіряти містян грецької національності на лояльність уже 1919 р., а згодом на тих, хто не встиг емігрувати, чекали репресії. Тоді миколаївські греки, хоча й усвідомлювали це, залишатись на еміграції не бажали, бо Миколаїв і Миколаївщина були їхнім рідним домом, а ситуація в Греції й Туреччині була несприятливою для греків-біженців з колишньої Російської імперії. Андрій Маргеліс згадував на допиті в НКВС 1937 р., що вони з батьком прожили в Салоніках тільки 5 місяців³. Коли до миколаївських греків на еміграції дійшли чутки про вступ до Миколаєва піхотної дивізії під командуванням Якова Слашова, це стало для них приводом повернутися додому. Ангел Ікономіді повідомляв: «У Константинополі я пробув 4 місяці і в серпні 1919 року, дізнавшись, що Севастополь зайнятий білими військами, я виїхав туди разом з іншими людьми, які втекли від радянської влади до Туреччини. З Севастополя я повернувся до Миколаєва, де в той час також перебували білі війська генерала Слашова»⁴. Коли в січні 1920 р. в Миколаєві встановилася радянська влада, А. Ікономіді заарештували, але тоді йому вдалось уникнути репресій⁵.

У 1920–1937 рр. миколаївські греки жили як пересічні радянські громадяни, працювали на різних роботах, як-от: Андрій Маргеліс — статистиком міськбуду (до 1917 р. — студент), Дмитро Маргеліс — сторожем електромережі (до 1917 р. — кухар, неписьменний), Спиридон Маргеліс — сторожем пивбару (до 1917 р. — кухар, малограмотний), Василь Маргеліс — кухарем (до 1917 р. — кухар, освіта домашня), Ангел Ікономіді — касиром металопромкомбінату, потім — бухгалтером торгового порту (до 1917 р. працював у зерноторговій конторі І. Куппи, освіта нижча), Володимир Ікономіді — бухгалтером фінансового технікуму (до 1917 р. — студент),

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. 250. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 1; Ф. 250. Оп. 5. Спр. 561. Арк. 1.

² Все граждане греческоподданные. [Без автора] // НДБ держархіву Миколаївської обл. Газета «Известия Николаевского совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов». 4 июля 1919 г. № 77.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 3155. Арк. 9.

⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1161. Арк. 15.

⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1161. Арк. 25.

Іван Ікономіді — техніком-будівельником швейної фабрики (до 1917 р. — студент).

Уважається, що початок «Грецької операції» НКВС поклала директива М. І. Єжова від 11 грудня 1937 р., однак у Державному архіві Миколаївської обл. зберігаються справи репресованих греків, котрі свідчать про обшуки в грецьких родинах 7 грудня 1937 р. 12–14 грудня 1937 р. органи НКВС заарештували Ангела Ікономіді, його синів Івана та Володимира Ікономідів, Занеса Барбаріго, братів Василя, Спиридона, Дмитра Маргелісів (уродженців острова Лефкас), Андрія Маргеліса та Панайота Маргеліса, Іллю Фінідіса (уродженець Трапезунда), Діогена Сідоропуло (уродженця Константинополя) й інших миколаївських греків. Їх звинуватили в шпигунстві на користь Греції, у співпраці з консулом І. Зігомаласом та командуванням грецьких військ 1919 р., у стеженні за червоноармійцями й відданими більшовикам людьми в кафе-ресторані Маргеліса й повідомленні про них Державній варті, зв'язках із посольством Греції в Москві, у членстві в антирадянській організації 1930-х рр., мета якої ніби полягала в збиранні інформації на миколаївських суднобудівних заводах і в порту про будівництво суден і вантажі, що відправлялися морем до Туреччини, й повідомленні її грецькій розвідці через грецьких моряків. Занесу Барбаріго, уродженцю острова Санторіні, дали 5 років заслання в північний Казахстан. Його протримали в слідчій камері близько двох років. «Мені зараз 71 рік, з огляду на бідність рідних я з малих літ пішов у робітники і ніяких шкіл не кінчав. У Миколаєві живу 40 років, сам кустар майстер-фарбувальник плаття, сім'ю маю одну дружину-стару. Заарештований 15 грудня 1937 р. і поміщений під варту. Звинувачують мене в шпигунстві на користь Греції, але моя неграмотність і похилий вік не відповідають цим звинуваченням і я шпигуном ніколи не був. На слідстві слідчий застосував фізичні методи допиту, які на старість [я] не міг перенести і я підписав все те, що слідчий написав, але що там написано я не знаю і до цих пір, а наслідки і зараз відчуваються, не чую на праве вухо і пошкоджена права рука...», — зі слів З. Барбаріго записано 25 січня 1939 р.¹ Панайота Маргеліса засудили до 10 років². Івана Ікономіді розстріляли 28 лютого 1938 р.; а інших — 22 лютого 1938 р.³ 1956 р. Ф. Д. Іваницька зверталася до Президії Верховної Ради СРСР, до Прокуратури СРСР і КДБ при Раді Міністрів СРСР і просила розшукати Ангела, Івана та Володимира Ікономідів, оскільки довоєнні пошуки не дали ніяких результатів. Вона писала про свою сестру Тетяну Юхимівну Ікономіді, яка була дружиною Ангела й матір'ю Івана та Володимира, що та виїхала до Греції для возз'єднання з сім'єю, «оскільки їй повідомили в НКВС,

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1161. Арк. 87.

² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 3154.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1162, 2163, 3153, 3154, 3155, 3157.

що їх вислали до Греції, але то був обман». Судячи з архівних документів, Тетяна Ікономіді могла оселитись у місті Пірей, у сестри чоловіка Касандри. На момент арешту чоловіка їй було 53 роки. З Греції вона майже 20 років розшукувала чоловіка та дітей, яких уже не було серед живих¹. Ікономіді, Маргелісі та інші безвинно засуджені миколаївські греки реабілітовані посмертно в 1956–1957 рр. На тлі всього, про що йшлося, дивно вирізняється доля Грецької церкви в Миколаєві: вона була єдиною з церков міста, де за радянського періоду служби велися безперервно (за винятком близько трьох років перед II Світовою війною).

Отже, події двотижневого перебування грецького контингенту в Миколаєві, за яких місто потрапило в центр світових подій, особливо значущих для Греції та понтійських греків, можна вважати більш-менш з'ясованими. Загалом, викладений матеріал дає підстави для таких висновків.

Після закінчення I Світової війни Франція не мала достатніх ресурсів для розгортання масштабної антирадянської інтервенції в Україні, до якої її спонукали перш за все економічні інтереси, й не бажала жертвувати своїм військом, тож для боротьби з більшовизмом використала грецький військовий контингент.

Греція надіслала військо до України, маючи на меті зовсім не боротьбу з більшовизмом і сприяння Директорії, а власні причини, як-от: здобуття підтримки Франції на Паризькій мирній конференції у вирішенні територіальних питань та врятуванні переслідуваних на теренах Османської імперії грецьких християн. Незважаючи на це, грецькі вояки хоробро билися з більшовицькими військами на Півдні України.

Антанті, Директорії й російській Добровольчій армії не вдалося створити спільного фронту для боротьби з більшовиками. Останні розгорнули не лише воєнні дії проти Антанти на фронті, а й партизанську війну та агітацію. Під вплив більшовицької агітації підпали німецькі й французькі військові частини, більшість з яких уникла безпосередніх зіткнень із більшовиками. Відтак, на передньому краї боротьби опинилися грецькі вояки, які зазнавали масованих ударів більшовицьких військ і партизанів.

Грецьким військам у Миколаєві сприяли місцеві греки: постачали продовольство й служили за перекладачів. У такий спосіб у міру своїх сил миколаївські греки боролися з більшовиками.

Під час сталінських репресій 1937 р. підтримка від українських греків грецького військового контингенту, що діяв у складі сил Антанти, стала однією з підстав звинувачення їх в антирадянській діяльності й шпигунстві. Всіх тих миколаївських греків, щодо яких органи НКВС довели причетність до Українського походу грецької армії 1919 р., було засудже-

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 1161. Арк. 79.

но до смертної кари й розстріляно. Очевидно, що аналогічні звинувачення й страти 1937 р. спіткали херсонських, одеських і кримських греків.

Перспективи подальших досліджень теми можуть бути визначені поєднанням зусиль українських і грецьких дослідників та збиранням і опрацюванням джерельного матеріалу в архівах і бібліотеках України й Греції, оскільки саме брак джерел заважає на сьогодні досягти багатоаспектного висвітлення Українського походу грецької армії 1919 р. У цьому контексті цікава також роль священників, котрі 1919 р. прибули з Греції в Україну разом із грецькими військами. Безумовно, подальшого дослідження потребує роль українських греків з Херсона, Одеси, Криму в боротьбі з більшовиками в Україні та їхні подальші долі.

Антонов-Овсієнко, В. О. 1930. В боротьбі проти Директорії. *Літопис революції*. № 1(40). С. 103–132.

Боршак, І. 1936. Європа й відродження України (1914–1923). Французька інтервенція в Одесі. *Літопис Червоної калини*. № 11. С. 8–12.

Вовчук, Л. А. 2017. Діяльність іноземних консульств у Миколаєві. Ред. Л. Л. Левченко. *Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років*. Миколаїв: Іліон. С. 191–202.

Гончар, Б. М. & Городня, Н. Д. 2000. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.). *Український історичний журнал*. № 2. С. 47–57.

Городня, Н. 2017. Переговори між представниками Директорії УНР і держав Антанти у січні-березні 1919 р. *Європейські історичні студії*. № 6. С. 84–106. DOI <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2017.06.84-106>

Даниленко, В. & Миронець, І. 2006. *Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Абетка.

Дацків, І. 2010. Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. № 19. С. 213–228.

Джуха, І. 2017. *Греческая операция НКВД в Украине. Книга памяти. Мариупольских греков (жертвы греческой операции НКВД)*. Санкт-Петербург: Алетея.

Лихолат, А. В. 1949. *Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине*. Москва: Госполитиздат.

Лупандін, О. І. 2004. Гетьманські грамоти П. Скоропадського. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України*. В 10 т. Т. 2. Київ: Наукова думка. С. 101–102.

Марголін, А. 1934. *Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина*. Берлін: Изд-во С. Ефрон.

Маргулієс, М. С. 1923. *Год интервенции. Книга 1. Сентябрь 1918 — Апрель 1919 г.* Берлін: Изд-во З. И. Гржебина.

Матушевський, Ф. 2005. Із щоденника українського посла. (Передрук.: З минулого. Праці Українського наукового інституту. Т. 1. Варшава, 1938. С. 138–157). *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. № 5. С. 184–216.

Матяш, І. Б. 2016. *Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії*. Ред. С. В. Віднянський. Київ: Інститут історії України.

Никольський, В. Н. & Бут А. Н. і др. 2005. *Книга памяти греков Украины*. Донецк: Регион.

Πελενσκιΐ, Я. 1995. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського. *Скоропадський, П. (1995) Спогади (кінець 1917 — грудень 1918)*. Ред. Я. Пеленський. Київ — Філадельфія. С. 11–34.

Попенко, Я. 2014. «Українське питання» в політиці Французької Республіки впродовж 1917–1921 рр. (за українською джерельною базою). [Online]: <https://tinyurl.com/r35j6jv> [Accessed: 25.04.2019].

Рявич, Н. 1967. *Молодость века*. Москва: Советская Россия.

Ряппо, Я. П. 1924. Революционная борьба в Николаеве (воспоминания). *Летопись революции*. № 4 (9). С. 5–43.

Скоропадський, П. 1995. *Спогади (кінець 1917 — грудень 1918)*. Ред. Я. Пеленський. Київ — Філадельфія.

Стахів, М. 1964. *Україна в добі Директорії УНР*. У 7 т. Т. 5. Директорія і Антанта. Скрентон (США): Українська науково-історична бібліотека.

Терентьева, Н. О. 1997. Міжнародна наукова конференція «Греки в Україні (XVIII–XX ст.): соціальне життя, наука, культура». *Український історичний журнал*. № 3. С. 152–155.

Терентьева, Н. О. 2008. *Греки в Україні: історія та сучасність*. Ч. 1, 2. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ: Аквілон-Плюс.

Халилева, Д. Р. 2013. Формирование геополитических кодов политики России во взаимодействии с Турцией (советский период). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия: Философия, культурология, политология, социология. Т. 24 (65). № 3. С. 353–366.

Христюк, П. 1919–1969/1922. *Українська революція. Розвідки і матеріали*. Кн. 4. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських.

Αυγητίδης, Κ. Γ. 1999. *Η στρατιωτική επέμβαση των καπιταλιστικών χωρών ενάντια στη σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα, 1918–1920. Σύγχρονη Εποχή*.

Αγτζίδης, Β. 1991. Ποντιακός ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περestroika.

Αγτζίδης, Β. 2001. *Παρευξείνιος διασπορά: Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Εύξεινου Πόντου. Αφοί Κυριακίδη*.

Αγτζίδης, Β. 2005. *Έλληνες του Πόντου*.

Αγτζίδης, Β. 2008. *Πόντος: Ένα ανοιχτό ζήτημα*.

Δουνιάς, Σ. 2014. Διεθνής και ελληνική αντίδραση στρατιωτών ενάντια στην ιμπεριαλιστική επέμβαση στη Ρωσία (1918–1920). Οι Έλληνες στρατιώτες στην Ουκρανία. [Online]: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8041099> [Accessed: 25.04.2019].

Δουνιάς, Σ. 2017. Οι αντιδράσεις στρατιωτών των καπιταλιστικών κρατών εναντίον της ιμπεριαλιστικής επέμβασης στη σοβιετική Ρωσία. [Online]: <https://www.komer.gr/2017-teyxos-5/oi-antidraseis-stratioton-ton-kapitalistikon-kraton-enantia-sthn-imperialistikh-epembash-sth-sobietikh-rosia> [Accessed: 25.04.2019].

Καραγιάννης, Χ. 2013. *Η ιστορία ενός στρατιώτη, (1918–1922) Μια συγκλονιστική μαρτυρία για τις ελληνικές εκστρατείες (Φ. Δ. Δρακονταειδής, έκδ.)*.

Καρούκας, Π. 2018. Ουκρανία 1919: Οι Γάλλοι «πουλάνε» τους ηρωικούς Έλληνες. [Online]: <https://tinyurl.com/wqfta5p> [Accessed: 25.04.2019].

Κωστόπουλος, Τ. 2019. Η επανάσταση των μπολσεβίκων με τα μάτια των ανδρών του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος. [Online]: <https://congress1917.gr/archives/1206> [Accessed: 25.04.2019].

Μόττας, Ν. 2019. «Μόλις έμαθα ποιοι είναι οι μολοσεβίκοι αποφάσισα να περάσω μαζί τους» — Όταν Έλληνες Στρατιώτες αρνήθηκαν να πολεμήσουν ενάντια στην Σοβιετική Ρωσία. [Online]: <https://tinyurl.com/rsr9v9b> [Accessed: 25.04.2019].

Νίδερ, Κ. 2015. *Η εκστρατεία στην Ουκρανία (Ιανουάριος-Μάιος 1919)*. (Φ. Δ. Δρακονταειδής, έκδ.).

Φωτιάδης, Κ. 2003. Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης.

Φωτιάδης, Κ. 2004. *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα, 614 σελ. [in Greek; translated by Eleftheriou, Michalis in 2015].

Fotiadis, K. 2015. *The Genocide of the Pontian Greeks (Translated by Eleftheriou, Michalis)*.

Diogos, K. 2015. War after the War: Allied intervention in the Ukraine and the Greek Expeditionary Force (1919). [Online]: <https://tinyurl.com/vacjmr1> [Accessed: 25.04.2019].

Eleftherios Venizelos. *The Trials of Statesmanship*. 2008. Ed. by P. M. Kitromilides. Edinburgh University Press.

Halpern, P. 2016. *The Mediterranean Fleet, 1919–1929*. Routledge.

Koliopoulos, J. S. & Veremis, Th. M. 2002. Greek foreign policy: from independence to liberation. In J. S. Koliopoulos, Th. M. Veremis. *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present* (pp. 277–293). London: Hurst and Company.

Malkidis, Th. 2014. Aspects of the Greek Genocide. *Armenological Issues*. № 3. P. 92–106.

Milton, G. 2008. *Paradise Lost. Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*. Hodder & Stoughton.

Munholland, J. K. 1981. The French Army and Intervention in Southern Russia, 1918–1919. *Cahiers du monde russe et soviétique*. № 22 (1). P. 43–66.

Munholland, J. K. 1988. The French Army and Intervention in the Ukraine. In P. Pastor (Ed.) *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbour States, 1918–1919*. Boulder, CO : East European Monographs. P. 335–356.

Petsalis-Diomidis, N. 1972. Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: their effect on the Pontus Question (1919). *Balkan Studies*. Vol. 13, t. 2. P. 221–263.

The Asia Minor Catastrophe and the Ottoman Greek Genocide: Essays on Asia Minor, Pontos, and Eastern Thrace, 1913–1923. 2012. Ed. by G. N. Shirinian. Bloomingdale: The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center.

Antonov-Ovsiienko, V. O. 1930. V borotbi proty Dyrektorii. [In the Fight Against the Directorate]. *Litopys revoliutsii*. № 1 (40). S. 103–132. [In Ukrainian]

Borschchak, I. 1936. Yevropa y vidrodzhennia Ukrainy (1914–1923). Frantsuzka interventsiiia v Odesi [Europe and the Renaissance of Ukraine (1914–1923). The French intervention in Odessa]. *Litopys Chervonoii kalyny*. № 11. S. 8–12. [In Ukrainian]

Vovchuk, L. 2017. Diialnist inozemnykh konsulstv u Mykolaievi [The Activities of Foreign Consulates in Mykolayiv]. In L. Levchenko (Ed.), *Mykolaivshchyna: narysy istorii revoliutsii 1917–1921 rokiv*. Mykolaiv: Ilion. S. 191–202. [In Ukrainian].

Honchar, B. M., & Horodnia, N. D. 2000. Vidnosyny mizh Fantsiieiu ta UNR (hruden 1918 — kviten 1919) [Relations between France and the UPR (December 1918 — April 1919)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 47–57. [In Ukrainian]

Horodnia, N. 2017. Perehovory mizh predstavnykamy Dyrektorii UNR i derzhav Antanty u sichni-berezni 1919 r. [The Ukrainian Directorate and the Entente Nations Representatives' Negotiations in January — March of 1919]. *European Historical Studies*. № 6. S. 84–106. DOI <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2017.06.84-106>. [In Ukrainian]

Danylenko, V. & Myronets, I. 2006. *Nadzvychnaina dyplomatychna misiia UNR u Hretsii (1919–1920 rr.)* [The Extraordinary Diplomatic Mission of the UNR in Greece (1919–1920)]. Kam'ianets-Podilskyi: Abetka. [In Ukrainian]

Dacko, I. 2010. Ukrainsko-frantsuzki vidnosyny v period Dyrektorii UNR [Ukrainian-French Relations during the UPR Directory]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. № 19. S. 213–228. [In Ukrainian]

Dzhukha, I. 2017. *Grecheskaya operatsiya NKVD v Ukraini. Kniga pamyati. Mariupolskikh grekov (zherty grecheskoy operatsii NKVD)* [The Greek Action of the NKVD in Ukraine. The book of Mariupol Greeks Memory (Victims of the Greek Action of the NKVD)]. St. Petersburg: Altea. [in Russian]

Likholat, A. V. 1949. *Razgrom burzhuazno-natsionalisticheskoy Direktorii na Ukraine*. [The Defeat of the Bourgeois-Nationalist Directory in Ukraine]. Moscow: Gospolitizdat. [in Russian].

Lupandin, O. I. 2004. Hetmanski hramoty P. Skoropadskoho [Hetman's Charters of P. Skoropadsky]. In: V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. In 10 vol. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka. S. 101–102. [In Ukrainian]

Margolin, A. 1934. *Ukraina i politika Antanty. Zapiski evreya i grazhdanina*. [Ukraine and the Entente Policy. Notes of a Jew and a Citizen]. Berlin: P. h. S. Efron. [in Russian]

Margulies, M. S. 1923. *God interventsii. Kniga 1. Sentyabr 1918 — April 1919* [A Year of the Intervention. Book 1. September 1918 — April 1919]. Berlin: P. h. Z. I. Grzhebina. [in Russian]

Matushevskiy, F. 2005. Iz shchodennyka ukrainskoho posla [From the Diary of the Ukrainian Ambassador]. [Peredruk.: Z mynuloho. Pratsi Ukrainskoho naukovoho instytutu — Reprint: From the past. Proceedings of the Ukrainian Scientific Institute, Vol. 1. Warsaw, 1938, pp. 138–157]. *Ukraina dyplomatychna. Naukovyi shchorichnyk*. № 5. S. 184–216. [In Ukrainian].

Matiash, I. B. 2016. *Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii* [Ukrainian Consular Service 1917–1923 as a state Institute: Establishment, Functioning, Personalities] (Ed. S. V. Vidnyanskiy). Kyiv: The Institute of History of Ukraine. [In Ukrainian]

Nikolskiy, V. N. & But, A. N. & others. 2005. *Kniga pamyati grekov Ukrainy* [The Memory Book of the Greeks of Ukraine]. Donetsk: Region. [in Russian]

Pelenskiy, Ya. 1995. *Peredmov: Spohady Hetmana Pavla Skoropadskoho* [Introduction: the Memoirs of Hetman Pavlo Skoropadsky]. In *P. Skoropadskiy. Spohady (kinets 1917 — hruden 1918)*. (Ed. by Ya. Pelenskiy). Kyiv — Philadelphia. S. 11–34. [In Ukrainian]

Popenko, Ya. 2014. «Ukrainske pytannia» v politytsi Frantsuzkoi Respubliki vprodovzh 1917–1921 (za ukrainskoiu dzherejnoiu bazoiu) [The «Ukrainian Question» in the Policy of the French Republic during 1917–1921 (in Ukrainian primary sources)]. [Online]: <https://tinyurl.com/r35j6jv> [In Ukrainian]

Ravich, N. 1967. *Molodost veka* [The Youth of the Age]. Moskva: Sovetskaya Rossiya. [in Russian]

Ryappo, Ya. P. 1924. *Revolutsionnaya borba v Nikolaeve (vospominaniya)* [The Revolutionary Fight in Nikolaev (Memoirs)]. *Litopys revoliutsii*. № 4 (9). S. 5–43. [in Russian].

Skoropadskiy, P. 1995. *Spohady (kinets 1917 — hruden 1918)* [Memoirs (the end of 1917 — December 1918)]. Ed. by Ya. Pelenskiy. Kyiv — Philadelphia. [In Ukrainian and Russian]

Stakhiv, M. 1964. *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. T. 5. Dyrektoriia i Antanta* [Ukraine during the Directorate of the Ukrainian National Republic. Nov. 1920 — Nov. 1920]. Vol. 5. Screnton (USA): Ukr. Scientific-Historical Library. [In Ukrainian]

Terentyeva, N. O. 1997. Mizhnarodna naukova konferentsiia «Hreky v Ukraini (XVIII — XX): sotsialne zhyttia, nauka, kultura» [International scientific conference «Greeks in Ukraine (18th — 20th Cent.): Social Life, Science, Culture»]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 152–155. [In Ukrainian]

Terentyeva, N. O. 2008. *Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist. (Ch. 1, 2. Navch. posib. dlia stud. vyshchyykh navch. zakl.) [Greeks in Ukraine: History and Modernity. (Part 1, 2. Manual for the students of higher educational institutions)]*. Kiev: Aquilon Plus. [In Ukrainian].

Khalileva, D. R. 2013. Formirovanie geopoliticheskikh kodov politiki Rossii vo vzaimodeystvii s Turtsiyei (sovetskiy period) [Formation of Geopolitical Codes of Russia Policy in Interaction with Turkey (Soviet Period)]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo*. Seriya: Filosofiya, kulturologiya, politologiya, sotsiologiya. Vol. 24 (65). № 3. S. 353–366. [in Russian]

Khrystiuk, P. 1919–1969/1922. *Ukrainska revoliutsiia. Rozvidky i materiialy. Knyga 4. Zamitky i materiialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920 [The Ukrainian Revolution. Investigation and Materials. Book 4. Notes and Materials to the History of the Ukrainian Revolution, 1917–1920]*. Vol. IV. New York: P. h. of Chartoryski. [In Ukrainian]

Avgitidis, K. G. 1999. *I stratiotiki epémvasi ton kapitalistikón khorón enántia sti sovietiki Rosia kai i Elláda, 1918–1920. [The Military Intervention of the Capitalist Countries Against Soviet Russia and Greece, 1918–1920]*. Σύγχρονη Εποχή [in Greek]

Agtzidis, V. 1991. *Pontiakós ellinismós. Apó ti yenoktonía kai to stalinismó stin perestroika. [Pontic Hellenism. From Genocide and Stalinism to Perestroika]*. [in Greek].

Agtzidis, V. 2001. *Parefínios diasporá: I ellinikés engatastásis stis vorioanatolikés periokhés tou Éfxinou Póntou. [Black Sea Diaspora: Greek Settlements in the Northeastern Regions of the Black Sea]*. *Aphí Kiriakídi*. [in Greek]

Agtzidis, V. 2005. *Éllines tou Póntou. [Greeks of the Pontus]*. [in Greek]

Agtzidis, V. 2008. *Póntos: Éna anikhtó zítima. [Pontus: An open issue]*. [in Greek]

Dounias, S. 2014. Diethnís kai ellinikí antídrali stratiotón enántia stin imperialistikí epémvasi sti Rosía (1918–1920). I Ellines stratiótes stin Oukrania. [The International and Greek Reaction of Soldiers Against the Imperialist Intervention in Russia (1918–1920). Greek soldiers in Ukraine]. [Online]: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8041099> [in Greek]

Karagiannis, Ch. 2013. *I istoria enós stratióti, (1918–1922) Mia singlonistikí martiria yia tis ellinikés ekstraties [The Story of a Soldier: Shocking Evidence of the Greek campaign (1918–1922)]*. (Φ. Δ. Δρακονταειδής, έκδ.). [in Greek]

Karykas, P. 2018. Oukrania 1919: I Gállii «pouláne» tous irikoús Éllines. [Ukraine 1919: The French «Sell» the Heroic Greeks]. [Online]: <https://tinyurl.com/wqtfa5p> [in Greek]

Kostopoulos, T. 2019. I epanástasi ton bolsevíkon me ta mátia ton andrón tou ellinikou ekstrateftikou sómatos. [The Bolshevik Revolution through the Eyes of the Participants in the Greek Expeditionary Force]. [Online]: <https://congress1917.gr/archives/1206> [in Greek]

Mottas, N. 2019. «Mólis ématha pii ínai i bolsevíki apophásisa na peráso mazí tous» — Ótan Éllines Stratiótes arnithikan na polemísoun enántia stin Sovietikí Rosía. [When I found out Who the Bolsheviks Were, I Decided to Go With Them. — As the Greek soldiers refused to fight against Soviet Russia]. [Online]: <https://tinyurl.com/rsr9v9b> [in Greek]

Nider, K. 2015. *I ekstratia stin Oukrania (Ianouários-Máios 1919 [The Campaign in Ukraine (January — May 1919)]*. (Φ. Δ. Δρακονταειδής, έκδ.). [in Greek]

Fotiadis, K. 2003. O ellinismós tis Rosías kai tis Sovietikís Énosis. [The Hellenism of Russia and the Soviet Union]. *Σταμούλης Avt.* [in Greek]

- Fotiadis, K. 2004. *I yenoktonía ton Ellinon tou Póntou*. [The Genocide of the Pontian Greeks]. [in Greek; translated by Eleftheriou, Michalis in 2015]. [in Greek]
- Fotiadis, K. 2015. *The Genocide of the Pontian Greeks* (Translated by Eleftheriou, Michalis). [in English]
- Diogos, K. 2015. War after the War: Allied intervention in the Ukraine and the Greek Expeditionary Force (1919). [Online]: <https://tinyurl.com/vacjmr1> [in English]
- Eleftherious Venizelos. The Trials of Statesmanship. 2008. Ed. by P. M. Kitromilides. Edinburgh University Press. [in English]
- Halpern, P. 2016. *The Mediterranean Fleet, 1919–1929*. Routledge. [in English]
- Koliopoulos, J. S. & Veremis, Th. M. 2002. Greek foreign policy: from independence to liberation. In J. S. Koliopoulos, Th. M. Veremis. *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present*. London: Hurst and Company. P. 277–293. [in English]
- Malkidis, Th. 2014. Aspects of the Greek Genocide. *Armenological Issues*. № 3. P. 92–106. [in English]
- Milton, G. 2008. Paradise Lost. Smyrna 1922: The Destruction of Islam’s City of Tolerance. Hodder & Stoughton. [in English]
- Munholland, J. K. 1981. The French Army and Intervention in Southern Russia, 1918–1919. *Cahiers du monde russe et soviétique*. № 22 (1). P. 43–66 [in English]
- Munholland, J. K. 1988. The French Army and Intervention in the Ukraine. In P. Pastor (Ed.) *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbour States, 1918–1919*. Boulder, CO : East European Monographs. P. 335–356 [in English]
- Petsalis-Diomidis, N. 1972. Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: their effect on the Pontus Question (1919). *Balkan Studies*. № 13 (2). P. 221–263 [in English]
- The Asia Minor Catastrophe and the Ottoman Greek Genocide: Essays on Asia Minor, Pontos, and Eastern Thrace, 1913–1923. 2012. Ed. by G. N. Shirinian. Bloomingdale: The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center. [in English]